

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Авер'янова А.В.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

У статті представлені результати теоретичного дослідження психологічних особливостей професійного самовизначення особистості. Аналізуються різні напрямки та підходи стосовно даної проблеми. Вказується на стадіальність процесу професійного самовизначення та розглядаються концептуальні моделі даного феномену у зарубіжній та вітчизняній психологічній науці.

Ключові слова: професійне самовизначення, особистісне самовизначення, вибір професії, суб'єкт професійної діяльності.

Постановка проблеми. Проблема професійного самовизначення є вузловою у взаємодії індивіда і суспільства і, разом з тим, важливою подією у визначенні сенсу власного життя. Проте джерела виникнення даної проблеми досить розмиті, що пов'язане, зокрема, з недостатньо чітким розумінням феномену професійного самовизначення та численністю підходів до розглядуваного питання.

Результати теоретичного аналізу проблеми. У результаті теоретичного аналізу наукових праць було виявлено багатоплановість у підходах до розгляду проблем самовизначення особистості у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях.

У вітчизняній психології проблема професійного самовизначення досить добре розроблена як у плані змісту, так і у процесуальному аспекті. Її аналіз у вітчизняній науці здійснювався у трьох напрямках: соціологічному, соціально-психологічному і психолого-педагогічному [6]. Але, не дивлячись на давній інтерес до професійного самовизначення і актуальність даної теми, тут не існує єдиної думки як у визначенні психологічного змісту, так і закономірностей розвитку даного психологічного феномену. Оскільки більшість публікацій у даній галузі присвячені підлітковому і юнацькому віку, психологічний зміст професійного самовизначення зводиться, як правило, до вибору професії (Е. Клімов, Г. Ніков, П. Шавір та ін.).

Багато авторів концентрують свою увагу на різних аспектах професійного самовизначення, на можливостях управління цим процесом у ході профорієнтації. Досліджуються мотиви вибору професії, соціальні і соціально-психологічні фактори, що визначають цей вибір [4], структура професійних намірів [12]. На думку О. Борисової [1] зведення професійного самовизначення до вибору професії виразилось у домінуванні так званого діагностичного підходу у профорієнтації і профконсультації. Суть цього підходу полягає у тому, що професійна придатність визначається до вступу в професію шляхом з'ясування відповідності індивідуально-психологічних якостей особистості вимогам професії. На думку І. Кона, загальний методологічний недолік такого підходу полягає у тому, що індивідуальність і трудова діяльність розглядаються як незалежні величини, що протистоять одна одній і одна з яких обов'язково підпорядковує собі іншу [7].

Оскільки вивчення професійного самовизначення найбільш інтенсивно проходило у межах психології профорієнтації, то часто це поняття вживається як синонім профорієнтації, у багатьох роботах взагалі не дається визначення цього терміна або ж він розкривається через співвідношення його складових компонентів і явищ (А. Мудрик, Б. Поршнев

та ін.). У профорієнтаційному напрямку Г. Кожухар виділяє два підходи: «педагогічний» і «гуманістичний» [6]. Перший орієнтований на формування особистості, особистісних якостей, мотивів, інтересів та ін. Учень постає у ролі об'єкта, а вчитель здійснює формуючий вплив. Другий підхід передбачає створення профорієнтаторами умов, які б сприяли самовихованню і самопідготовці, оскільки самі учні є суб'єктами професійного самовизначення і розвитку. У даному випадку професійне самовизначення розуміється як робота особистості над собою. Учні споряджають штучними засобами для самовизначення: способами саморозуміння, самооцінки і самовиховання. Таким чином, при всій відмінності виділених підходів незмінним залишається те, що професійна діяльність розглядається як константа, а зміни (формування, розвитку, корекції) потребує особистість. Питання про терміни і критерії професійного самовизначення безпосередньо пов'язане з розумінням психологічного змісту даного поняття.

Ототожнення професійного самовизначення з вибором професії висуває у якості критерію самовизначення момент вступу до навчального закладу чи на роботу. Процес такого самовизначення постає як кінцеве явище і завершується одночасно з початком спеціального навчання чи початком трудової діяльності (А. Кухарчук, А. Ценципер). Дослідження інших авторів розширюють часові межі цього самовизначення до закінчення навчання обраній професії і початку трудової діяльності. Процес навчання професії відповідає одному з етапів професійного самовизначення, на якому відбувається уточнення своїх інтересів і цілей у професійній діяльності, вибір шляхів до поставлених цілей, пізнання професії і себе у професії і т. ін.

Професійне самовизначення включається рядом авторів у процес особистісного самовизначення, яке є новоутворенням старшого шкільного віку, пов'язане з формуванням внутрішньої позиції дорослої людини [3], [5], [7], [9]. Згідно з трактуванням С. Пряжнікова, поняття «особистісне самовизначення» і «професійне самовизначення» не однозначні. «Особистісне самовизначення» – більш широке поняття, але це не значить, що професійне самовизначення повністю включається в особистісне. Якщо здійснювана професійна діяльність для людини не значима в особистісному плані, то в цьому випадку не можна говорити про повноцінне особистісне самовизначення [8].

Частина досліджень схильні розглядати процес професійного самовизначення як суттєву сторону розвитку особистості [4], [5]. У цих роботах зазначається, що вибір професії повинен розглядатися не як одномоментний, а як складний, тривалий і

часто численний процес, який не відокремлений від розвитку особистості в цілому. На те, що в юності не вичерпується процес професійного самовизначення, вказує і Є. Головаха, відмічаючи, що «він охоплює тривалий період життя людини – від проявів зародків професійних інтересів до остаточного утвердження в обраній сфері професійної діяльності у зрілі роки» [3].

Аналіз робіт, присвячених вивченню особистісного аспекту професійного самовизначення, умов і детермінант цього процесу, представлений Є. Борисовою. На її думку, найбільш розробленими можуть бути визнані чотири напрямки. Перший – вивчення психологічної готовності до професійного самовизначення у підлітковому і юнацькому віці, основ професійного навчання і початкового професійного самовизначення (А. Голомшток, С. Гришпун, Л. Кондратьєва, Є. Клімов, Н. Крилов, Т. Кудрявцев, А. Осницький, А. Подольський, Е. Фарапонова, В. Чебишева, П. Шавір та ін.). Накопичений багатий теоретико-емпіричний досвід про умови та механізми професійного самовизначення, здійснюваного в межах особистісного самовизначення у старшому підлітковому і юнацькому віці. Але тут охоплюється лише один із періодів професійного самовизначення і не звертається увага на наступні етапи, тому точніше було б говорити про формування психологічної готовності до професійного самовизначення у підлітковому і юнацькому віці, оскільки самовизначення не може початися до вступу людини у період професійного навчання чи відповідної діяльності.

Другий напрям включає вивчення формування профпридатності і проблему профвідбору (В. Бодров, К. Гуревич, Л. Дика, Д. Завалашина, Ю. Забродін, В. Зінченко, К. Платонов, Ю. Стрелков, В. Шадріков, Дж. Тиффін та ін.). У вітчизняній психології цей напрям почав складатися у межах досліджень і практичних розробок з психотехніки у 20-30-х рр. (С. Геллерштейн, Ф. Дунаєвський, І. Шпільрейн та ін.). Головна лінія цих досліджень полягає у вивченні психологічних передумов до різних професій, виявленні умов і детермінант формування профпридатності, розробці методів її діагностики. Виділяється чотири групи факторів, які суттєво впливають на формування профпридатності до професії (К. Гуревич). До першої групи входять соціально-економічні фактори. Приналежність людини до певної соціально-економічної формації визначає те, що пропонує їй суспільство у якості докладання зусиль. У першу чергу це стосується спектру професій, перспектив їх розвитку, способів і засобів праці, потреби суспільства у тих чи інших спеціалістах. Визначені також і ставлення до людини праці з боку суспільства, і престиж професій і т.д. Ці сторони праці є предметом досліджень, перш за все, економістів і соціологів. Другу групу складають фактори соціально-психологічні. Це соціальне оточення, яке формує людину як до вступу в професію (сім'я, школа і т.д.), так і упродовж усього періоду активної трудової діяльності. До третьої групи відносяться фактори власне психологічні. Це психічні функції людини (пам'ять, мислення, увага, моторика і т.д.), її здібності (загальні та спеціальні), особливості особистості (інтереси, нахили, мотивація, ціннісні орієнтації і т.д.). Четверта група факторів – це індивідуально-психологічні відмінності між людьми, що визначаються деякими природними особливостями людини, найбільш вивченими серед яких є основні властивості нервової системи, які визначають динаміку протікання психічних процесів.

Третій напрям – вивчення окремих аспектів особистості, що формуються у процесі професійно-

го становлення і визначають його успішність, таких як ціннісні орієнтації, мотивація, інтереси, установки і т.д. (А. Здравомислов, О. Ковшуро, І. Семенов, І. Кокуріна, В. Ольшанський, В. Ядов, Е. Стронг та ін.). У цих роботах формування профпридатності і формування особистості розведені і відсутній динамічний аспект формування особистісних особливостей. Даний напрям не зміг подолати фрагментарності при вивченні формування особистості у професійній діяльності і у повній мірі реалізувати цілісний підхід до цієї проблеми.

Четвертий напрям – це дослідження професійного розвитку і професійної типології особистості (М. Басов, А. Лазурський, Є. Романова, Г. Гілфорд, А. Рое, Д. Сьюпер та ін.). Цей напрям досліджень найбільшою мірою реалізував вивчення особистісного аспекту професійного самовизначення і підійшов до розуміння цілісності нероздільності формування профпридатності і особистості у процесі праці. За своїми методологічними принципами він у найбільшій мірі наближається до сформованого в останні десятиліття процесуально-динамічного підходу вивчення особистості, де акцентується безперервність, динамічність, змінність, напруженість, суперечливість, постійний рух душевного життя людини (Л. Анциферова).

Вибудовуючи своє дослідження у межах останнього напрямку, О. Борисова розглядає професійне самовизначення як «тривалий динамічний процес, що включає в себе дві важливі складові: 1 – становлення людини у професійній діяльності, формування її індивідуальних особливостей і рис особистості, вибір життєвого шляху; 2 – творчий розвиток і збагачення людиною самої професійної діяльності». У професійному самовизначенні автор виділяє наступні фази, чи стадії: формування психологічної готовності до професійного вибору, здійснення цього вибору, професійне навчання, оволодіння професійною майстерністю на основі вироблення індивідуального стилю і засобів професійної діяльності, творчий вклад у розвиток самої діяльності і передача професійного досвіду іншим людям. Указані фази не строго розведені у часі, значною мірою залежать від змісту професії, індивідуальних і особистісних якостей людини, зовнішніх сприятливих і несприятливих чинників, у тому числі і соціально-психологічних. На кожній стадії професійного самовизначення особистістю усвідомлюються і формуються певні цілі і задачі, які співвідносяться із суспільно виробленими вимогами, нормативами і реалізуються у відповідності з ними і власними «ресурсами», інтересами, потребами і ціннісними орієнтаціями.

Розвиваючи процесуальний підхід до проблеми професійного самовизначення, Є. Пряжнікова пропонує виділити такі основні його складові: ціннісно-моральну, інформаційну, емоційну (привабливість професійних варіантів), морально-вольову (що спонукає до дії), планувальну (виділення професійних цілей, етапів їх досягнення і системи резервних варіантів) і контрольно-корекційну (переосмислення і покращення професійних перспектив). Згідно автору, рівнями розвитку професійного самовизначення є наступні: 1) формування загальної готовності (ціннісно-моральної, інформаційної, когнітивної і т.п.) до самостійного і усвідомленого професійного і життєвого самовизначення; 2) вибір конкретної професії, навчального закладу чи місця роботи; 3) освоєння професії і уточнення спеціалізації у ході професійної підготовки; 4) самостійне вдосконалення і перепідготовка у ході самої трудової діяльності; 5) освоєння суміжних і нових видів діяль-

ності (рівень між професійної інтеграції і виходу за межі своєї професії [1].

Н. Пряжніков у якості змістовно-процесуальної моделі професійного самовизначення пропонує наступну схему: 1) усвідомлення цінності суспільно-корисної праці; 2) загальне орієнтування у соціально-економічній ситуації в країні і прогнозування перспектив її змін; 3) усвідомлення необхідності професійної підготовки для повноцінного самовизначення і самореалізації; 4) загальне орієнтування у світі професійної діяльності; 5) виділення дальньої професійної цілі (мрії) і її узгодження з іншими важливими життєвими цілями (сімейними, особистісними); 6) виділення ближніх і найближчих професійних цілей як етапів і шляхів до дальньої цілі; 7) знання про обрані цілі: професії і спеціальності, відповідні професійні навчальні заклади і місця працевлаштування; 8) уявлення про основні зовнішні перепони на шляху до виділених цілей; 9) знання шляхів і способів подолання зовнішніх перепон; 10) уявлення про внутрішні перепони, що ускладнюють досягнення професійних цілей, а також знання своїх переваг, що сприяють реалізації намічених планів і перспектив (самопізнання як найважливіша основа самовизначення); 11) знання шляхів і способів подолання внутрішніх недоліків (і оптимального використання переваг), що сприяють підготовці до самостійного і усвідомленого вибору майбутньої професійної діяльності; 12) наявність системи резервних варіантів вибору на випадок невдачі з основного варіанту самовизначення; 13) початок практичної реалізації власної професійної перспективи і постійне вдосконалення (корекція) намічених планів за принципом «зворотного зв'язку» [8].

Таким чином, професійне самовизначення розуміється у вітчизняній психології або як момент вибору професії, або як компонент особистісного новоутворення старшого шкільного віку, або як тривалий процес освоєння професії і самореалізації особистості у ній. Сучасні дослідження відображають уявлення про професійне самовизначення як про процес власного будівництва – творчий процес, у якому людина є активним суб'єктом свого життя. Важливе місце у цьому процесі займають не тільки усвідомлення і вибір професійного шляху, але й конструювання особистістю цього шляху.

У зарубіжних дослідженнях коло проблем, пов'язаних з професійним самовизначенням, як правило, вирішується у межах теорій професійного розвитку і профорієнтації особистості.

Концепції професійного розвитку розділяють на три основні групи: структурні, мотиваційні та індивідуальні [12]. Центральна ідея структурних теорій полягає у тому, що професійний розвиток і професійна поведінка змінюються на різних етапах життя і у різних умовах (С. Аксельрод, Е. Гінзберг, В. Гінзбург, Д. Міллер, Д. Сьюпер, Д. Херм та ін.). Численні ідеї даного підходу систематизовані у працях Д. Сьюпера. Зокрема, він пропонує схему професійного розвитку, у якій підкреслюються нерівномірність розвитку особистості у професії, виділяються загальні напрямки і етапи професійного шляху, аналізуються вікові зміни ефективнос-

ті професійної діяльності. Ця схема включає кілька стадій: 1) «стадію росту» – розвиток інтересів, здібностей і т. д. (10-14 років); 2) «стадію розвідки» – здійснення професійного вибору (15-24 роки); 3) «стадію утвердження» – пошук «своєї» діяльності, укріплення позицій у професії (25-44 роки); 4) «стадію збереження» – прагнення утримати своє положення (45-64 роки); 5) «стадію спаду» – спад у роботі або її припинення (більше 65 років).

Для представників мотиваційних теорій (В. Врум, А. Маслоу, Ф. Херуберг, Е. Роу та ін.) характерне прагнення виявити внутрішні сили особистості, котрі спонукають її до певного типу професійної поведінки та діяльності. У них підкреслюється активність суб'єкта діяльності, його цілісність, необхідність співвіднесення зовнішніх впливів з внутрішніми умовами. Е. Роу, зокрема, відмічає значення для самовизначення стійких особливостей мотиваційно-потребової сфери, а зрілість інтересів, усвідомлення цілей та сила мотивації розглядаються як основні компоненти, необхідні для успішного вибору професії [11].

Теорії індивідуальності трактують професійний розвиток як процес формування і утвердження саморозуміння, а професійний вибір як намагання реалізувати свою «Я-концепцію». Ці теорії представлені працями К. Роджерса, Д. Сьюпера, Л. Тайлера, Д. Тидемана, Д. Холланда та інших зарубіжних дослідників. Однією з найцікавіших і прогресивних вважається за кордоном концепція «професійної зрілості» Д. Сьюпера [13; 11], де вибір професії розглядається як подія, Але сам процес професійного самовизначення (побудови кар'єри) визначається як вибори, що постійно чергуються і в основі яких лежить «Я-концепція» особистості – відносно цілісне утворення, що постійно змінюється у міру дорослішання людини [8]. Значна кількість конкретних емпіричних досліджень, виконаних у межах даного напрямку, присвячена також впливу узагальненої оцінки власної особистості на вибір професії, взаємозв'язку особистісної «Я-концепції», професійної «Я-концепції» і професійного розвитку [11].

Таким чином, проблема професійного розвитку в зарубіжних теоріях розглядається, перш за все, як проблема становлення і розвитку особистості людини, розкриття її різноманітних можливостей. На думку І. Семенова та І. Савенкової, у цих теоріях цікавим є виділення динамічного критерію вибору професійного шляху, активності суб'єкта професійної діяльності, визнання можливості професійного росту і прояву індивідуальності [10].

Висновки. В історії вивчення проблеми поняття професійного самовизначення розглядається з різних боків: як вибір професії; як компонент особистісного новоутворення у певний віковий період (старший шкільний вік); як тривалий процес опанування професії та самореалізації у ній, що охоплює більшу частину життя людини. Аналізуючи даний процес, дослідники підкреслюють його багатоступінь та специфічну динаміку розвитку. У зміст етапів включаються, як правило, формування професійних намірів і вибір професії, навчання чи професійна підготовка, опанування професії, професійна адаптація та успішна професійна самореалізація.

Список літератури:

1. Борисова Е. М. Профессиональное самоопределение: Личностный аспект: дис. ... д-ра психол. наук / Е. М. Борисова. – М., 1995.
2. Вітковська О. І. Психологічні умови професійного самовизначення випускників середніх шкіл у процесі профконсультації: автореф. дис. канд. психол. наук / О. І. Вітковська. – Київ, 2002. – 20 с.
3. Головаха Е. А. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. А. Головаха. – К.: Наукова думка, 1988.

4. Климов Е. А. Некоторые психологические принципы подготовки молодежи к труду и выбору профессии / Е. А. Климов // Вопросы психологии. – 1985. – № 4. – С. 21-29.
5. Ковшуро О. Д. Исследование рефлексивности самореализации личности в сфере государственной службы / О. Д. Ковшуро, И. Н. Семенов. – Брянск, 2005.
6. Кожухарь Г. С. Соотношение личностного и профессионального самоопределения учителей (мотивационный аспект): автореф. дис. ... канд. психол. наук / Г. С. Кожухарь. – М., 1993. – 23 с.
7. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
8. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. – М., Воронеж, 1996. – 256 с.
9. Рефлексивно-организационные аспекты формирования мышления и личности в образовании и управлении / И. Н. Семенов, Г. И. Давыдова, Т. Г. Болдина и др. – М.: ИРПТиГО, 2003.
10. Семенов И. Н. Рефлексивно-психологические аспекты развития и профессионального самоопределения личности / И. Н. Семенов, И. А. Савенкова // Мир психологии. – 2007. – № 2. – С. 203-216.
11. Укке Ю. В. Психологические концепции профессиональной ориентации в США: автореф. дис. ... канд. психол. наук / Ю. В. Укке. – М., 1972.
12. Шавир П. А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности / П. А. Шавир. – Тюмень, 1980. – 87 с.
13. Roe A. The psychology of occupations. N. Y.: Wiley, 1956. – 340 p.
14. Super D. E. Vocational development. N. Y., 1957. – 391 p.

Аверьянова А.В.

Нежинский государственный университет имени Николая Гоголя

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация

В статье представлены результаты теоретического исследования психологических особенностей профессионального самоопределения личности. Анализируются различные направления и подходы к данной проблеме. Указывается на стадийность процесса профессионального самоопределения и рассматриваются концептуальные модели данного феномена в зарубежной и отечественной психологической науке.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, личностное самоопределение, выбор профессии, субъект профессиональной деятельности.

Averyanova A.V.

Nizhyn Gogol State University

CONCEPTUAL APPROACHES TO THE PROBLEM OF PROFESSIONAL SELF-IDENTITY IN DOMESTIC AND FOREIGN PSYCHOLOGY

Summary

The article presents the results of theoretical studies of the psychological characteristics of professional self-identity. Examines the various trends and approaches in respect of this problem. Indicated on statelist process of professional self-determination and discusses the conceptual model of this phenomenon in foreign and domestic psychological science.

Keywords: professional self-determination, personal self-determination, choice of profession, the subject of professional activity.